

ҰЛТТЫҚ ЖАҢҒЫРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ

§ 60. Мәдениеттің қазіргі кезеңдегі дамуы

Бүгінгі сабақта:

- білім мен мәдениет саласындағы реформалар;
- қазақ тілі мен ұлттық мәдениеттің қайта өрлеуі;
- заманауи Қазақстанның мәдени өмірі;
- дүниежүзілік мәдениетпен байланыс туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- тәуелсіздік
- кеңестіктен арылу
- идеологиясыздандыру
- қазақ тілі
- мәдени мұра

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақстандық мәдениеттің дамуы. Ұлттық мемлекеттіліктің қайта өрлеуі ұлттық мәдениеттің қайта жандануымен және дамуымен қатар жүрді. Бұл саладағы мемлекеттің басымдықтары: ұлттық мәдениет пен Қазақстанның басқа этностарының мәдениеттерін сақтау және дамыту, тарихи-мәдени мұраны сақтау, қазақ мәдениетінің үздік жетістіктерін насихаттау болды.

Назар аударыңдар! Тәуелсіздік кезеңінде мәдениеттің дамуына негізгі үш фактор әсер етті: идеологиясыздандыру (әдебиет пен өнерде социалистік реализмнен бас тарту), ұлттық бастауларға қайта оралу, батыс мәдениетімен неғұрлым кең қарым-қатынастар жасау.

Қазақ тілін сақтау және дамыту жөніндегі іс-шаралар. Ұлттық мәдениеттің қайта өрлеуі үшін қазақ тілін сақтау және дамыту жөніндегі іс-шаралардың маңызы зор. 1989 жылдан бастап қазақ тілі мемлекеттік тіл болып табылады. Тәуелсіз Қазақстанда мектептерде қазақ тілін оқыту айтарлықтай ұлғайтылды, көптеген қазақ мектептері мен балабақшалар ашылды. Қазақ тіліндегі теле-радиохабарлар тарату арттырылды. Қазақ тіліне орыс тілінен енген сөздер байырғы қазақ сөздерімен алмастырылды.

Қазақстандағы байыпты тіл саясаты. Заң бойынша азаматтарды тілдік белгісі бойынша қысым жасауға тыйым салынған. Бірақ жоғарғы мемлекеттік лауазымдарды, сондай-ақ кейбір кәсіптерді иелену үшін мемлекеттік тілді білу міндетті болып табылады. 2010 жылдан бастап Қазақстанда ресми құжаттама екі тілде жүргізіледі.

2007 жылы «үштұғырлы тіл» мемлекеттік жобасы басталды. Жоба бойынша болашақта әрбір қазақстандықтың үш тілді – қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеруін көздейді. Алайда қазақ тілі қазақстандық көпэтносты тілдік ортаның негізі болып қалады. Болашақта қазақ мектептерінің арқасында елдің барлық азаматтары қазақ тілін меңгертін болады. Қазақ тілін жаңғырту бойынша маңызды іс-шараның бірі – 2025 жылға қарай қазақ жазуын латын жазуына көшіру.

Дінге және адамдардың діни ізденістеріне құрмет. Тәуелсіз Қазақстан – зайырлы мемлекет, яғни дін мемлекеттен бөлінген. Алайда атеизм мемлекеттік идеология болудан қалды. Қазақстанда адамдардың діни көзқарасына, сеніміне және дін қызметшілеріне құрметпен қарайды. Тәуелсіздік жылдары көптеген мешіттер мен ғибадатханалар салынып, қалпына келтірілді. Басты діни мерекелер атап өтіле бастады және діни әдебиеттер жарыққа шықты (экстремистік әдебиет қосылмайды). Дінге байланысты халықтық дәстүрлер сақталды. Бұған қоса, қасиетті жерлерге тауап ету аса маңызды ұлттық дәстүрлердің бірі болып танылды.

Кеңестік кезеңнен кейінгі Қазақстанда білім берудің дамуы. Тәуелсіз Қазақстанда жалпыға ортақ міндетті және тегін орта білім сақталды. Жоғары білім барлық қабілетті жастар үшін қолжетімді. Заман талабына сай оқу бағдарламалары қайта даярланып, жаңа оқулықтар басылып шықты. Жоғары оқу орындарына грантқа түсу үшін қазақстандық мектеп бітірушілер 2004 жылдан бастап ҰБТ түрінде сынақтар тапсырады. Талапкерлердің ішіндегі үздіктері «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелдік жоғары оқу орындарына оқуға жіберілді. Жоғары білім реформаларының ішінен бесжылдық жоғары білім беру жүйесін алмастыратын Болонья жүйесін (бакалавриаттың төрт жылы мен магистратураның екі жылы) енгізуді атауға болады.

Баспалық саясаттың өзгеруі. Нарықтық экономика нәтижесінде көптеген жекеменшік баспалар пайда болды (олардың қазіргі кездегі саны 1500-дей). Мемлекет баспалық бағдарламаларды қалыптастыруға және әлеуметтік мәні бар әдебиетті шығаруға қатысады. Энциклопедиялық басылымдардың жаңа томдары жарыққа шығарылды. Баспа нарығында оқулықтар, балалар кітаптары, қазақстандық классиктер мен қазіргі жазушылардың туындылары, дүниежүзілік әдебиет туындыларының қазақ тіліндегі аудармалары ұсынылды.

Есімдерді қайтару. Кеңестік идеология салдарынан КСРО дәуірінде өткен заманның ұмытылған батырлары мен ұлы ақын-жазушылардың есімдерін қайтару болды. Қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлер, ақын-жазушылар ақталды. Орыс және кеңестік атаулары бар қалаларға, ауылдар мен көшелерге қазақ тұлғаларының есімдері берілді немесе бастапқы қазақша аттары қайтарылды. Қазақстан астанасының (1997 жылға дейін) орысшаланған Алма-Ата атауы Алматы, Целиноград – Ақмола, Шевченко – Ақтау және т.б. болып өзгертілді.

Қазақ және қазақстандық мәдениеттің ұлы ақын-жазушылары, сазгерлері мен қайраткерлерінің мерейтойларын мерекелеу айтулы оқиғаларға айналды. Осылайша мерейтойлар ата-бабалардың рухани мұрасына назар аударып, оларды танымал етуге себепкер болды. Есте қалатын тарихи даталарды мерекелеу тарихқа қоғамдық назардың күшеюіне әсер етті.

2004 жылдан бері «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастады. Оның мақсаты – мәдени мұраның көмегімен ұлттық сана-сезімді нығайту. Тарих және археология ескерткіштерін сақтау және қалпына келтіруге елеулі қаражат бөлінді. 25 мың ескерткіштен

жүздегені қазірдің өзінде толықтай қалпына келтірілді. Еліміз өзінің белгілі ескерткіштерін (Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен Тамғалы патшалындағы петроглифтер) дүниежүзілік деңгейде танытуға белсенді түрде қатысты. «Қазақстанның сакральді картасы» жобасына байланысты рухани мәдениет ескерткіштерін қорғауға және сақтауға бұрынғыдан да көп көңіл бөлінуде.

Жаңа мәдени мекемелердің ашылуы. Елорда Астанаға көшірілгеннен кейін, ол елдің жаңа мәдени орталығына айналды. 1998 жылы Астанада Ұлттық музыкалық академия құрылды (қазір Қазақ Ұлттық өнер университеті). Өз архитектурасы бойынша бірегей «Қазақстан» концерт залы, «Астана» опера және балет театры, «Астана-Балет» театры, Хореография академиясы ашылды.

2000 жылы Алматыда Т.Жүргенов атындағы Қазақ мемлекеттік (2001 жылдан Ұлттық) өнер академиясы құрылды. Музей және галерея қозғалысының дамуы жалғасуда: кеңестік кезеңде құрылған көрме залдары мен музейлермен қатар жаңа галереялар – «Төңірі Ұмай», «Ұлар», «Арт нават», «Құланшы» заманауи өнер орталықтары және т.б. бар.

Музыка – қазақ өнерінің маңызды саласы. Қазақстанда өнердің ең сұранысқа ие түрі – музыка. Бұл музыкалық дәстүрдің ежелден келе жатқандығы мен өміршеңдігіне және жас дарындылардың жаңа толқынының артуына байланысты. Қазіргі Қазақстанда дәстүрлі халық музыкасы, сондай-ақ Батыс мәдениеті дәстүрлерінен шығатын симфониялық және камералық музыка да дамуда. Бүкіл республика бойынша концерттік алаңдарда музыкалық ұжымдардың, оның ішінде симфониялық оркестрлер мен халық аспаптар оркестрлерінің қойылымдары өтуде. Эстрадалық музыка да дамып, жаңа жұлдыздар қалыптаса бастады (Д.Құдайберген және т.б.).

Фестивальдар мен конкурстар өткізу. Тәуелсіз Қазақстанда көптеген музыкалық, театрлық және өзге де фестивальдар, конкурстар мен жүлделер, оның ішінде халықаралық жүлделер пайда болды. Оларға түркі дәстүрлі музыкасының «Астана-арқау» фестивалі, Алматыдағы пианиношылар конкурсы, «AstanaPianoPassion» мен «Опералия» фестивальдары, «Шөкен жұлдыздары» кинофестивалі, Орталық Азия елдерінің театр фестивалі, «Тарлан», «Дарын» жүлделері және т.б. жатады. Фестивальдар мен конкурстар қазіргі Қазақстанның мәдени өмірін жарқын және әралуан етеді. Республикалық «Тәуелсіздік толғауы» шығармашылық конкурсы жаңа өнер туындыларына арналған және отандық суретшілер мен шеберлерге қолдау көрсетуге, өнердің ұлттық нысандарын дамытуға бағытталған.

Қазақстандық кино. «Қазақфильм» киностудиясында жаңғырту жұмыстары жүргізіліп, компания әртүрлі форматтағы фильмдер түсіру үшін заманауи жабдықтармен жабдықталды. Қазақстандық кинолар

«Азия дауысы» фестивалі

халықаралық кинофестивальдарға қатыса бастады. А.Әмірқұловтың «Отырардың күйреуі», «Қош бол, Гүлсары!», Д.Әмірбаевтың «Қайрат», «Кардиограмма», Р.Әбдірашевтің «Қайта өрлеу аралы», «Сталинге сыйлық», Е.Тұрсыновтың «Шал» және «Қаңғыбас», Ә.Байғазиннің «Үйлесім сабақтары» фильмдері халықаралық дәрежеде танылды. Қазақ киносы «Мұстафа Шоқай» және «Аманат» өмірбаяндық фильмдерімен мақтана алады.

Әдебиет. Ұлттық қайта өрлеу қазақ әдебиетінің идеялық-көркемдік жаңаруға әкелді. Алайда стильдік тұрғыдан жаңару неғұрлым баяу жүрді. 90-жылдары Батыс әдебиетінің ықпалы жазушылардың бір бөлігін постмодерндік тәжірибелер жасауға мәжбүр етті. Бұл ізденістер көп жағдайда орыс тілді поэзия мен прозаны қамтыды. Бұл кезеңде

«Отырардың күйреуі» фильмінің түсіруші тобы. 1991 ж.

қазақ әдебиетінде тіл мен түрге «қастандық» жасауға қарсылық білдірді.

Заманауи қазақ әдебиетіне социалистік реализмнің бұлжымас ережелерінен толықтай бас тарту, идеологиясыздандыру, өмір құбылыстарына тарихи тәсілді тереңдету, алдыңғы қатарға ұлт мүдделерін шығару тән. Сонымен бірге көптеген қазақ жазушылары стиль мен эксперимент еркіндігі үшін күресуде.

Өнердегі жаңа бағыттар мен жанрлар. КСРО ыдырағаннан кейін «темір шымылдықтың» құлауы арқасында Қазақстан өнері Батыс өнеріндегі заманауи үдерістер туралы ақпарат ала бастады. Ақпараттық ағынның молдығы өзіндік бір сілкініске және суретшілердің толықтай өзекті салаларға кетуіне соқтырды. Суретшілер социалистік реализмді жоққа шығарып, жаңа жанрлар, стильдер мен тәсілдерді іздестіре бастады.

Екінші жағынан, ұлттық қайта өрлеу дәстүр мен халық өнеріне, қазақ ауыз әдебиеті мен тарихына орасан қызығушылықты оятты. Көптеген қазақ суретшілері қазақтардың дәстүрлі ұғымдарына сүйеніп, ата-бабалардың ежелгі өнерінің құндылықтарына қайта оралуда. Оның үстіне, ұлттық идея алдыңғы қатарлы өнер туындыларынан да орын алуда.

Халықаралық мәдени кеңістікке кірігу. Қазақстан мәдениеті халықаралық деңгейде алға жылжуда. Халықаралық конкурстардан бөлек, қазақстандық шығармашылық ұжымдар мен артистердің шетелдегі, сондай-ақ шетелдік орындаушылардың біздің елдегі іссапарларының маңызы орасан. 2012 жылы А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» операсын Оңтүстік Тюрингия (Германия) опера театрында сахналануы тарихи маңызды оқиға болды.

Осылайша қазақ операсы алғаш рет Батыс Еуропаның театр сахнасында қойылды. Қазақ этникалық музыкасы батыс музыкашыларын қызықтырды. Мысалы, Алматы симфониялық оркестрі британдық сазгер К.Дженкинстің бірегей өңдеуімен ұлттық тақырыптағы сюиталарды орындады.

Дүниежүзілік мәдени кеңістікке енудің сыртқы және ішкі түрі бар. Сыртқы түрі – фестивальдар, гастрольдер, көрмелер, олардың өзіндік ізденістері мен нәтижелерін көрсету. Басқа да халықтардың жетістіктерімен және өнердегі жаһандық үдерістерімен танысу маңызды. Ішкі түрі – дүниежүзілік мәдениет жетістіктерін меңгеру.

Назар аударыңдар! Кескіндеме, мүсін өнері, опера, балет, симфониялық музыка, сәулет өнері, кино – қазақ халқы үшін жаңа және әдеттен тыс өнер түрлері. Оларды қазақ халқы жан-жақты меңгеріп, ұлттық сипат берді.

Құрылатын жалпықазақстандық мәдени өмір біздің мемлекет шектерінде тұйықталған мәдени жүйе болмауы тиіс. Оның негізгі сипаттамасы – қағидаттық жағынан ашықтығы мен басқа мәдени ағындармен сұхбатқа бағытталғандығы.

Н.Ә.Назарбаев

Жалпы тәуелсіз Қазақстанның мәдени өмірі жан-жақты дамыды. Ұлттық білім, тіл, музыка, сәндік-қолданбалы өнер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер мен мерекелер (мысалы, Наурыз ұлттық мейрамы), ұлттық спорт түрлері қайта жаңғыруда. Бұл мәдениет саласында мәселелердің (орыстандыру салдары, ауыл мектептерінің қала мектептерінен артта қалуы, жоғары білім мен ғылым мәселелері және т.б.) жоқ екендігін білдірмейді, бірақ олар біртіндеп өз шешімдерін табуда.

Қорытынды. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан мәдениеті өте қарқынды дамыды. Еліміздің мәдени өмірі жан-жақты өмір сүріп жатыр. Мәдениеттің дамуы ұлттық қайта өрлеумен қатар жүріп, оған қуатты әсер етеді. Идеологиясыздандыру, батыс мәдениетімен байланыстар, жаңа жанрлар мен стильдердің халық мәдениеті мен қазақ тілінің қайта жандануымен бір мезгілде пайда болуы, оларға мемлекеттік қолдау көрсету Қазақстан мәдениетінің қазіргі жай-күйін сипаттайды.

Өз білімдеріңді тексеріңдер.

1. Тәуелсіздік жылдарындағы білім, мәдениет салаларында жүргізілген реформалар туралы әңгімелеңдер.
2. Қазақстанның қазіргі мәдениетінің дамуын анықтайтын негізгі үш факторды атаңдар.
3. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанда қандай жаңа мәдени орталықтар пайда болды?
4. Қазақстан үшін өнердің негізгі түрі неліктен музыка болып табылады?
5. Өз қалаларыңда (облыстарыңда) осы жылы қандай мәдени іс-шаралар болып өтті? Сендерге оларға қатысудың сәті түсті ме? Әңгімелеңдер.

Күрделі тапсырма.

Ұсынылған тақырыптардың бірін таңдап, эссе жазыңдар: «Менің сүйікті фильмім», «Менің сүйікті жазушым», «Менің сүйікті суретшім» және т.б. (тәуелсіздік кезеңіндегі туындылар).

ГЛОССАРИЙ

Авеста – зороастрашылдықтың қасиетті кітаптарының жинағы, ең ежелгі ирандық жазбаша дереккөз.

Ақсүйек – қазақтардағы артықшылықтарға ие топ, оған Шыңғыс хан ұрпақтары – сұлтандар мен дінді таратушылар – қожалар кірді.

Қара халық – ру-тайпалық жүйемен біріккен көшпелі қазақтар.

Автономия – өзін-өзі басқару. Мемлекет құрамындағы аумақтық (ұлттық-аумақтық) автономия – қандай да бір ұлттың өзіне бөлінген аумақта дербес, тәуелсіз басқару құқықтарын иеленуі.

Автохтонды халық – аумақты мигранттар пайда болғанға дейін, бастапқыда иеленген этностар.

Азамат соғысы – бір мемлекеттегі азаматтар арасындағы соғыс.

Азаматтық қоғам – адамдар арасындағы қатынастар жиынтығы. Адамдар мемлекет шеңберінен тыс бір-бірімен байланысты болады және өзара қарым-қатынас жасайды.

Ақ Орда – Орда (Жошының екінші ұлы) ұлысы, Жошы ұлысының Шығыс қанаты.

Ақсақал – құрметті және беделді жағдайға қол жеткізген қарт адам.

Ақтау (саяси) – әділетсіз сотталғандарды қылмыс құрамы жоқ болғандықтан толықтай жауапкершіліктен босату және олардың саяси құқықтарын қалпына келтіру.

Алғашқы қауымдық құрылыс (формациялық теорияда) – тарихи жағынан бірінші қоғамдық-экономикалық құрылыс, оған өндірістік күштер дамуының төмен деңгейі, таптардың жоқтығы мен рулық қауым тән.

Алтай тіл шоғыры – тунгус-маньчжурлық, моңғол және түркі халықтары.

Алтын Орда – Жошы (Шыңғыс ханның үлкен ұлы) ұлысының орнына құрылған мемлекет.

Антикалық – ежелгі гректер мен римдіктердің тарихы мен мәдениетіне қатысты нәрселер.

Антропогенез – түр ретінде адамның шығу тегі.

Антропология (физикалық антропология) – адам мен оның нәсілдерінің биологиялық табиғаты, шығу тегі мен эволюциясы туралы ғылым.

Арийлер – үндіирандықтар, үндіеуропалық тіл семьясы тармақтарының біріне жататындар.

Археология – сақталып қалған заттық ескерткіштер бойынша ежелгі халықтардың тұрмысы мен мәдениетін зерттейтін ғылым.

Археологиялық мәдениет – бір аумаққа және дәуірге жататын және ортақ белгілері бар материалдық ескерткіштер кешені.

Ассимиляция (этнологияда) – бір этностың басқа, неғұрлым әлсіз және саны аз этносты өзіне қосып алуы.

Ата-бабаларға табыну – діннің ежелгі және кең тараған нысандарының бірі, оның негізінде өлген арғы ата-бабалары мен туыстарына табыну және

ата-бабалар ұрпақтарының өміріне сиқырлықпен қатысып отырады деген сенім жатыр.

Атеизм – Құдайға сенімді жоққа шығаруға құрылған дүниетаным.

Ауызша тарихи ілім – тарихи білімді шежіре мәліметтерінің көмегімен ауызша беру феномені.

Әдеттік құқық – әдет-ғұрыпқа негізделген нормалар (мінез-құлық ережелері) жүйесі.

Әкелік негіздегі ру-тайпалық жүйе – еркек жағынан туыстыққа (нақты немесе мифтік) негізделген жүйе.

Әкімшілік-әміршілік жүйе – КСРО-да орын алған, мемлекеттік меншік негізіндегі қатаң орталықтандырылумен, экономикалық бостандықтың жоқтығымен және партиялық төрешілдіктің үстемдігімен сипатталатын қоғамдық қатынастарды ұйымдастыру тәсілі.

Әлеуметтік эволюция – сапа жағынан өзге нысан немесе құрылымның пайда болуына әкелетін, әлеуметтік нысан немесе құрылымның уақыт ішінде өзгеруінің біртіндеп болатын үдерісі.

Әскери демократия – шешімдер қабылдауда жауынгерлердің жалпы жиналысының үлкен рөлінің болуы, әскери көсемдердің билігі. Әскери демократия түсінігіне көсемдік түсінігі жақын.

Бақсылық – діннің ертедегі түрі, оның негізінде бақсының аруақтармен сөйлесуіне сену жатыр.

Басқақ (*моңғол.* даруға) – салық жинаушы.

Басмашылдар – Азамат соғысы кезінде Орталық Азиядағы кеңес өкіметіне қарсы шыққан мұсылман ұйымының атауы.

Бек – рудың немесе тайпаның басшысы (түркілерде).

Беклербек – бас қолбасшы.

Би – қазақтардағы рудың немесе тайпаның әкімшілік, әскери және сот билігіне ие болған басшысы.

Билік бағаны – бағынудың қатаң жүйесі бар билік органдарының иерархиялық құрылысы.

Бодын (будын) – тайпалық одақ (түркілерде).

Большевиктер – Ресейде 1917 жылғы қазан айында өкімет билігін басып алған, В.И.Ленин бастаған Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының (кейіннен компартияның) революциялық фракциясы (бөлігі). «Коммунистер» сөзінің синонимі.

Буржуазия – капиталистер, жалдамалы жұмысшылар еңбегін пайдаланатын, капиталистік кәсіпорындардың қожайындары.

Біліктер – Шыңғыс ханның Моңғол империясындағы құқықтық тәртіпті белгілеген сөздері.

Бірпартиялық жүйе – билік жүргізуші партиядан басқа барлық партияларға тыйым салынған қоғамдық құрылыс (мысалы, КСРО-да).

Вассалдық мемлекет – сюзерен-мемлекетке бағынатын, бірақ өз билеушісін сақтайтын мемлекет.

Генеалогия – ру (ру тегінің) тарихы.

Дәстүр – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін және қоғамдық қатынастарды реттейтін түсініктер мен салттар жиынтығы.

Дәстүрлі қоғам – дәстүрмен реттелетін қоғам.

Дәстүрлі мәдениет (жаңғырту теориясында) – аграрлық (индустриялыққа дейінгі) қоғамға тән мәдениет.

Демократия – мемлекет саяси құрылысының түрі. Бұл кезде халық биліктің заңдық және атқарушылық функцияларын тікелей немесе өз өкілдері арқылы жүзеге асырады.

Депортация – халықты күшпен қоныс аударту.

Деректану – тарихи дереккөздерді зерттеу мен пайдалану әдістері туралы көмекші тарихи ғылым.

Дуализм (философияда) – шындықты түсіндіру үшін бағынбайтын және әртекті (гетерогенді) екі бастаманы пайдалануды қарастыратын ілім. Дуализмнің мысалдары Құдай мен әлем, материя мен рух, дене мен сана, ақиқат пен жалғандық, жақсы мен жаман болып табылады.

Егемендік – мемлекеттің сырқы істердегі тәуелсіздігі және ішкі істерде мемлекеттік биліктің жоғарылығы.

Елтебер – тайпалардың ірі одағының басшысы (түркілерде).

Еуроцентризм – еуропалық даму жолын бүкіл дүниежүзі үшін бірыңғай және әмбебап жол деп жариялайтын көзқарастар жүйесі.

Жабғу – тайпалар одағының басшысы (түркілерде).

Жазбаша дереккөздер – тарихи дереккөздер ретінде пайдаланылатын құжаттар, жылнамалар, тарихи зерттеулер, мемуарлар, өзге де әдеби шығармалар.

Жаңғырту – заманауи талаптарға жауап беретін қайта құрулар үдерісі, қоғам өмірінің өртүрлі жақтарының жаңаруы.

Жаңғырту теориясы – қоғамдардағы жаңғырту үдерісін түсіндіруге арналған және тарихты аграрлық қоғамнан индустриялық қоғамға өту үдерісі ретінде қарастыратын теория.

Жәдидизм – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясындағы мұсылмандар арасындағы қоғамдық-саяси, ағартушылық, реформашылық қозғалыс.

Жекешелендіру – мемлекеттік меншікті жеке қолдарға беру-сату (толық немесе ішінара) үдерісін білдіретін меншікті қайта құру нысаны.

Жұрт – қандай да бір тайпаның немесе тайпалар тобының көшіп-қону аумағы, ұлыс аумағы.

Жүз – қазақтардың құрамындағы қосымша этникалық этноаумақтық бірлестік (тайпалар одағы).

Зороастризм – ежелгі ирандықтардың діні.

Иемденуші шаруашылық (өркениеттік теорияда) – адамзат шаруашылық-мәдени тарихының ең ежелгі сатысына сәйкес келетін аңшылар мен терімшілердің экономикалық қызметінің нысаны.

Иерархия – қоғамдық топтар немесе шендер мен атақтардың ең төменгілерден бастап жоғарыға қарай, олардың бағыну ретімен кезектесіп орналасуы.

Империя – император немесе оған теңестірілген (мысалы, ұлы хан немесе шахиншах) атағы бар адам басқаратын қуатты монархиялық мемлекет. Империяда империяны жасаған халық (империялық халық) жаулап алған (бағындырған) өртүрлі елдер мен халықтарды біріктіреді.

Индустрияландыру – аграрлық қоғамнан индустриялық, экономикада өнеркәсіптік өндіріс басым болатын қоғамға қарай жеделдетіп өту үдерісі.

Индустриалды-аграрлы мемлекет – экономикасында өнеркәсіп ауылшаруашылығынан айтарлықтай басым болатын мемлекет.

Интеграция (экономикалық) – келісілген мемлекетаралық экономика мен саясат негізінде ұлттық шаруашылық жүйелердің жақындасу және кірігу үдерісі.

Интернационализм – ұлттар арасындағы достық пен ынтымақтастықты насихаттайтын идеология.

Ислам – VI ғасырда Мұхаммед пайғамбардың насихатымен пайда болған, дүниежүзілік монотеистік діндердің бірі. Исламды жақтаушылар (мұсылмандар) бірден-бір Құдайға–Аллаға сенеді.

Исламдандыру – исламды қабылдау үдерісі.

Кадеттер – XX ғасырдың бас кезіндегі Ресейдегі либералдық конституциялық-демократиялық партияның мүшелері.

Капиталистік құрылыс (капитализм) – (формациялық теорияда) үшінші таптық формация, оның негізгі таптары – капиталистер (буржуазия) мен олар қанайтын жұмысшылар (пролетариат).

Кеңес өкіметі – Кеңестердің, яғни халық сайлайтын өкілдік органдар билігі (Ресейде, КСРО-да). Іс жүзінде Кеңестер халықтың құқығын емес, билік жүргізуші коммунистік партияның құқығын білдірді.

Кеңестік – Кеңес өкіметімен немесе Кеңестер Одағымен (КСРО) байланысты нәрселер.

Кеңестік дәуір – Ресейде (КСРО-да) билікте Кеңестер мен компартияның 1917 жылдың қазан айынан 1991 жылғы желтоқсан айына дейін (КСРО-ның тарауы) болған кезеңі.

Кеңшар (совхоз) – кеңестік шаруашылық, КСРО-дағы мемлекеттік ауылшаруашылық кәсіпшілігі.

Коммунизм – коммунистік қоғам (толық әлеуметтік теңдік пен өндіріс құралдарына, қоғамдық меншікке негізделген теориялық қоғам) құру мақсатын жариялаған идеология.

Коммунистік – қоғам немесе идеология ретіндегі коммунизммен байланысты нәрсе.

Компартия – коммунистік партия. Коммунизм идеологиясымен қаруланған және коммунистік қоғам құру мақсатын қойған саяси ұйым. КСРО-да ком-партия бірден-бір және үстемдік етуші партия болды.

Конституция – мемлекеттің негізгі заңы, жоғары заңдық күші бар ерекше нормативтік-құқықтық акт.

Көпвекторлы сыртқы саясат – барлық мемлекеттермен өзара достық қарым-қатынастарды дамыту.

Көппартиялы жүйе – қоғамдық құрылыс, өртүрлі идеологиялық бағыттағы көптеген партиялардың өмір сүруі, олар сайлаушылардың даусы үшін өзара саяси күрес жүргізеді.

Көшпелілік өркениеті далалық өркениетті білдіреді. Еуразия даласы (Ұлы Дала) – көшпелілер жасаған өркениет.

Көшпеліліктану (номадистика) – көшпелі малшылық тұрмысты, көшпелілік өмір салты мен көшпелі қоғамды зерделейтін көшпелілер туралы кешенді ғылым.

Көшпеліліктік (номадизм) – жайылымдардың қажеттігіне қарай көшіп-қонуға негізделген малшылардың тұрмыс-салты.

Қаған – түркі империясының (қағандықтың) ең жоғарғы билеушісі.

Қағандық – империя, держава (түркілерде).

Қажылық – Меккеге қажылыққа бару (мұсылмандарда).

Қайта құру – КОКП ОК-нің Бас хатшысы М.С.Горбачевтің бастамасы бойынша 1985 жылы басталған және 1991 жылы КСРО ыдырау үдерісін бастаған реформалар мен әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар топтамасы.

Қожа – төрт халифтың (мұсылман қауымының Мұхаммед пайғамбардан кейінгі бірінші көшбасшылары) немесе VIII ғасырда Орталық Азияны жаулап алған арабтардың ұрпағы.

Қола дәуірі – б.з.б. III мыңжылдықтың соңы мен I мыңжылдықтың бас кезі. Бұл кезде қола металлургиясының басталуымен, дөңгелекті көлікті қолданумен, өндіруші шаруашылықтың орнығуымен байланысты өзгерістер болып өтті.

Қоңтайшы – ойраттардағы (жоңғарлардағы) жоғарғы билеуші.

Қорған – жерлеу ескерткіштерінің түрі, оған қабірлік шұңқырдың үстіндегі топырақ (сирек жағдайда тас) үйіндісі тән.

Құрылтай – халықтық жиналыс (түркілер мен моңғолдарда).

Құлиеленушілік құрылыс (формациялық теорияда) – адамзат тарихындағы адамды адамның қанауына негізделген бірінші таптық формация. Негізгі топтар құлиеленушілер мен құлдар болды; құлиеленушілер құлдарды қанады (езді).

Либерализм – жекеменшік құқығын қосқанда, адам құқықтары мен бостандықтарының мызғымастығын жариялайтын идеология.

Макроэкономика – экономикалық ғылымның тарауы. Бұл ретте ол жиынтық экономикалық көрсеткіштерді (ішкі жиынтық өнім, ұлттық табыс және басқалар) олардың ақша айналысымен, халықтың жұмыспен қамты-

луымен, инвестициялармен және т.б. байланыстарында пайдалана отырып, тұтастай экономиканы, сондай-ақ оның құрамдастарын да зерттейді.

Мактаб – мұсылмандардағы діни мектептің бірінші сатысы.

Материалдық мәдениет – баспана, киім-кешек, әшекейлер, қару-жарақ, сәндік-қолданбалы өнер бұйымдары, музыкалық аспаптар, ыдыс-аяқ және т.б.

Мәдени антропология – адамзат қоғамдарын салыстырмалы зерттеумен айналысатын ғылым. Этнологиядан айырмашылығы қоғамның этникалылығына көп мән бермейді.

Мәдени-генетикалық код – бір этнос, ұлт немесе өркениет адамдарын байланыстыра отырып, тіл мен нышандардың көмегімен ұрпақтан-ұрпаққа берілетін рухани құндылықтар, түсініктер, тәжірибе мен дәстүрлер.

Мәдениет – материалдық және рухани шығармашылық өнімдерімен айқындалатын, адамның табиғатты, қоғам мен адамның өзін қайта құру бойынша тіршілік қарекетінің тәсілі; ұрпақтан-ұрпаққа құндылықтар, нормалар, мағыналар мен белгілер (нышандар) арқылы берілетін әлеуметтік мәнді ақпарат.

Мәдениет генезисі – мәдениеттің пайда болуы.

Мәдениеттану – 1) халықтың рухани мәдениеті, мәдениет пен қоғамның өзара әрекеттестік үдерістері туралы ғылым; 2) құрылымдық біртұтастық ретінде мәдениетті зерттеулер жиынтығы.

Мәдени-тарихи үлгі (өркениеттік теориясында) – Н.Данилевскийдің «Ресей және Еуропа» кітабында тұжырымдалған өзіндік ерекшелігі бар өркениет, түсінік; халыққа немесе рухы мен тілі жағынан біршама жақын халықтарға тән, мәдени, психологиялық және өзге де факторлармен анықталатын көзқарастар жүйесі.

Мәдени-шаруашылық үлгі (ресейлік этнографияда) – дамудың жақын деңгейлерінде орналасқан және ұқсас табиғи-географиялық жағдайларда мекендейтін әртүрлі халықтардың шаруашылығы мен мәдениетіндегі ерекшеліктерінің кешені. Типтердің (үлгілердің) арасындағы басты ажыратушы элемент өндіріс тәсілі болып табылады.

Мемлекет – белгілі бір аумақтағы саяси билік жүйесі.

Мемлекеттік Дума – патшалық Ресейдегі бірінші парламент.

Менталитет – ақыл-ой (ментальдық), мәдени және эмоциялық қондырғылардың, дүниетанымның жиынтығы.

Миграция (көші-қон) – халықтың қоныс аударуы, көшіп-қонуы.

Миф – дүние мен оның жаралуы, құдайлар мен батырлар туралы ұғымдарды бейнелі нысанда беретін аңыз.

Монархия – билік нысаны, бұл кезде мемлекеттегі билік бір, әдетте мұрагерлікпен берілетін билеушіге тиісті болады.

Наркомат – халық комиссариаты. Кеңестік Ресей мен КСРО-дағы 1917–1946 жылдардағы министрліктің аналогі.

Неолиттік революция – тұтынушы шаруашылықтан өндіруші шаруашылыққа көшуі.

Нумизматика – ақша соғу мен ақша айналысының тарихын зерттейтін көмекші тарихи пән.

Ономастика – тілтанудың атауларды (оның ішінде антропонимдер, топонимдер, этнонимдер, соционимдер) зерттейтін тарауы. Тарих үшін аса бағалы материал береді.

Орталықтандырылған мемлекет – бірыңғай басқару аппараты, заңы, қаржы және салық жүйесі, тұрақты армиясы бар мемлекет.

Орхон-Енисей жазуы (ежелгі түркі руна жазуы) – VIII–X ғасырлардағы түркі тілдеріндегі жазбалар, Орталық Азияда қолданылған жазу.

Отар – шет мемлекеттің (метрополияның) билігіндегі, дербес саяси және экономикалық билігі жоқ, тәуелді аумақ.

Отарлау – жаңа жерлерді игеру және қоныстану.

Отарлаушы – отарға айналдыру мақсатымен қандай да бір елді немесе облысты басып алу саясатын жүргізуші, жүзеге асырушы тұлға.

Отарлық саясат – басқа ұлттар орналасқан және әдетте экономикалық жағынан нашар дамыған халықтарды, елдер мен аумақтарды өскери, саяси және экономикалық әдістермен жаулап алу және қанау саясаты.

Отаршылдық – XVI–XX ғасырлардағы дамыған елдер (метрополиялар) тобының өзге өлемге үстемдік ету жүйесі.

Отырықшылық-егіншілік өркениет – егіншілікке негізделген өркениет; оның негізгі белгілері отырықшы тұрмыс салты, қолөнердің, сауданың, қалалар мен мемлекеттердің дамуы.

Өмірлік кезең салттары – адам өмірінің негізгі кезеңдерімен (дүниеге келуі, есею, үйлену, жерлеу) байланысты салттар, салттардың неғұрлым ғұрыптандырылған бөлігі.

Өндірістің көшпелі тәсілі – экономика үлгісі, бұл кезде негізгі өндіруші шаруашылық малды жыл бойы жайып бағатын экстенсивті малшаруашылығы болып табылады, табындармен бірге көшіп-қонуға халықтың көп бөлігі қатысады.

Өндірістің өндіруші тәсілі – қол егіншілігі, малшылық; неғұрлым кейінгі сатыда – кетпенді егіншілік.

Панисламизм – әлеуметтік, ұлттық немесе мемлекеттік сипатына қарамастан, бүкіл дүниежүзі мұсылмандарының діни бірлігі туралы ұғымдар жиынтығы.

Пантүркизм – түркі халықтары мекендеген мемлекеттерде тараған мәдени және саяси ағым. Оның негізінде түркілердің этникалық, мәдени және тілдік ортақтығы ретінде саяси топтасу қажеттігі туралы идеялар жатыр. XIX ғасырдың соңында пайда болды.

Патриархалды – 1) патриархат уақытына қатысты, онымен байланысты нәрселер; 2) дәстүрлі, көне, көне заманда өмір сүрген.

Патриархат – әлеуметтік ұйым түрі, онда саяси билік пен моральдық беделдің иесі еркек болып табылады, отбасының басшысы әке болады.

Патронимия (патронимиялық топ) – ер адам жағынан ортақ ата-бабадан таралатын және генеалогиялық жағынан туыстықпен біріккен ру, ру-тайпалық бөлімше.

Петроглиф – жартастағы бейнелер, жазбалар, таңбалар.

Политогенез – мемлекеттілік пен мемлекеттің пайда болуы мен дамуы.

Революция – түбегейлі төңкеріс.

Республика – мемлекеттік басқару нысаны. Мұнда мемлекеттік биліктің барлық органдары не белгілі бір мерзімге сайланады, не өкілдік мекемелермен қалыптастырылады. Ал азаматтар жеке және саяси құқықтарды иеленеді. Республика басшысы лауазымы да сайланбалы болып табылады және мұрагерлікке берілмейді (монархиядан айырмашылығы). Мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы, сот болып бөлінеді.

Рухани мәдениет – білімдер мен дүниетанымдық идеялар жүйесі, ол әдеби, көркем, сәулет және өзге де ескерткіштерден көрініс табады.

Сакральді – қасиетті.

Сакральді нысан (қасиетті орын, жер) – мифологиямен, дәстүрлі дінмен және сеніммен байланысты, ерекше құрметтелетін қасиетті нысан, сондай-ақ мәдени мұраның, сәулет өнерінің немесе тарихтың ерекше құрметтелетін ескерткіштері, бірегей табиғи ландшафт.

Салт/ғұрып – нышандық маңызы бар қалыптасқан іс-әрекеттер жүйесі.

Секулярландыру – діни институттар мен тұтастай алғанда діннің ықпалынан азат ету.

Симбиоз – өзара қатар өмір сүру, оның ішінде этностар мен өркениеттердің өзара селбесе өмір сүруі.

Синкретизм – араласу, әлдебір нәрсенің бейорганикалық қосылуы.

Социализм (марксизмде) – капитализмнен коммунизмге қарайғы өтпелі кезең; КСРО мен басқа да социалистік елдердегі қоғамдық құрылыс, оған меншіктің қоғамдастырылуы (іс жүзінде мемлекеттенуі) мен пролетариат (компартиялар) билігі тән болды.

Социалистік – социализмге қатысты немесе социализм қағидаттарына негізделген нәрселер.

Стратегия – уақыттың ұзақ кезеңін қамтитын қандай да бір қызметтің жалпы жоспары, күрделі және көлемді мақсатқа қол жеткізу тәсілі.

Субстрат (лингвистикада) – жергілікті халық тілінің жаулап алушылар тіліне (әсіресе біріншіден екіншіге өткен кезде) ықпал етуі.

Сұлтан (қазақтарда) – Шыңғыс хан ұрпағы.

Таптық күрес – қоғам таптарының қақтығысы мен өзара күресі. Марксизм-ленинизмде тарих қозғаушысы болып есептелді.

Тарихи география – 1) тарихтың географиялық аумақ пен оның халқын зерттейтін бөлімі; 2) белгілі бір тарихи кезеңдегі қандай да бір аумақтың географиясы (мемлекет пен оның облыстары, қалалары, жолдары және басқаларының шегараларын анықтау).

Тарихи дереккөздер – жекелеген фактілер мен болып кеткен оқиғаларды бейнелейтін құжаттар мен материалдық мәдениет заттары. Олардың негізінде қандай да бір тарихи дәуір туралы түсінік қалыптастырылады.

Тарихи жад – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін, халықтың жағымсыз тәжірибесі туралы қорытындыларын қосқанда, өткен заман оқиғалары туралы тарихи хабарламалар, мифтер, аңыздар жиынтығы.

Тарихи-мәдени ескерткіш – тарихи және саяси оқиғалармен, ауызша тарихи іліммен, халықтық мәдениетпен байланысты ескерткіш.

Тарихқа өркениеттік көзқарас – адамзат әрқайсысы өз заңдарымен дамытын, бір-бірімен байланысы аз өркениеттер жиынтығы екендігі туралы түсінік.

Тарихқа сызықтық көзқарас – бүкіл адамзаттың барлық қоғам мен халықтар үшін ортақ, белгілі бір даму сатысынан кезектестіре өте отырып, қандай да бір мызғымайтын заңдар бойынша дамитындығы туралы түсінік.

Тәңіршілдік – құдайландырылған көкке (Тәңірге) табыну – түркі-моңғол халықтарының ежелгі діні.

Топонимика – жер-су атаулары туралы ғылым саласы. Ол тарихта көбіне жоғалып кеткен тілдер мен халықтар туралы бірден-бір дереккөз болып табылады.

Тоталитаризм – мемлекеттің қоғам мен адам өмірінің барлық жақтарына толық (төтенше) бақылау жасауына ұмтылатын саяси режим.

Төзімділік, толеранттылық (лат. *tolerantia* – шыдамдылық, шыдау, қабылдау) әлеуметтанушылық ұғым; өзге дүниетанымға, тұрмыс салтына, мінез-құлық пен әдет-ғұрыптарына төзімділікті білдіреді.

Төре – қазақтағы Шыңғыс хан ұрпақтарын білдіретін ұғым.

Төрешілдік – нақты билік шенеуніктерге (номенклатураға) тиісті болатын басқару жүйесі.

Тудын – жергілікті билеуші, меншікті үлес басшысы (түркілерде).

Түмен – он мың жауынгер.

Түркілендіру – түркілердің түркі емес (ирандық, моңғолдық) халықтарды ассимиляциялауы және олардың түркі тіліне көшуі.

Үезір (ортағасырлық мұсылман мемлекеттерінде) – бірінші министр; салықтармен айналысатын әкімшіліктің (диуанның) бастығы.

Унитарлық мемлекет – мемлекеттік құрылыс түрі, бұл кезде оның құрамдас бөліктері әкімшілік-аумақтық бірліктер болып табылады және мемлекеттік құрылым мәртебесіне ие бола алмайды.

Урбандалушылық – қалалар санының өсуі және қалаларда мемлекеттің саяси, экономикалық және мәдени өмірінің шоғырлануы.

Ұжымдастыру – КСРО-дағы жеке шаруа қожалықтарын ұжымдық шаруашылықтарға біріктіру үдерісі.

Ұжымшар – ұжымдық шаруашылық, ұжымдастыру кезіндегі жеке шаруаларды біріктірудің кооперативтік нысаны.

Ұлт – 1) мәдениеттің ортақтығынан көрініс табатын, тілдің, аумақтың, экономикалық өмір мен психикалық қалыптың ортақтығы негізінде пайда

болатын, адамдардың тарихи жағынан қалыптасатын орнықты қауымдастығы;
2) ел, мемлекет.

Ұлттық бірегейлік – адамның белгілі бір ұлтқа тиістілігін ұғынуы.

Ұлтшылдық – саясат бағыты және идеология. Оның негізін қалайтын қағидаттар ұлттың қоғамдық бірліктің ең жоғары нысаны ретінде құндылығы, оның мемлекет құрушылық үдерістегі маңыздылығы туралы ұстаным болып табылады.

Ұлы Дала – Еуразия құрлығының ортасындағы далалық белдеу.

Ұлы жасақ – Шыңғыс ханның заңдары мен нұсқауларының жазбаша жинағы.

Ұлыс – түркі және моңғол мемлекеттеріндегі үлестік иелік.

Ұран – әскери айбарлы сөз.

Федерация – жекелеген дербес мемлекеттерден құралатын мемлекет.

Феодалдық құрылыс/феодализм (формациялық теорияда) – екінші таптық формация, оның негізгі таптары жер иеленуші – феодалдар мен оларға тәуелді және қаналатын шаруалар болып табылады.

Формациялық теория – неміс философы және экономисі К.Маркс жасаған теория. Бұл теорияға сәйкес, адамзат өндіргіш күштердің даму дәрежесіне қарай бір-бірін алмастыратын құлиеленушілік, феодалдық және капиталистік формациялар сатысынан кезегімен өте отырып, «алғашқы қауымдық формациядан» «коммунистік формацияға» қарай дамиды.

Халком – халық комиссары (министр).

Хан – қазақтардағы ең жоғарғы билеуші.

Ханафи мазхабы – суннизмдегі төрт негізгі мектептің біреуі. Ол құқық көздерінің бірі ретінде – әдеттік құқықты мойындайды. Осының арқасында ханафиттік мазхаб көшпелілердің арасында таралды.

Шаньюй (тәңірқұт) – ғұндардағы жоғарғы билеуші.

Шариғат – мұсылмандардың сенімдері мен қалыптасатын өнегелілік құндылықтарын анықтайтын және мұсылмандардың күнделікті өмірінің барлық салаларын реттейтін ережелер мен ұйғарымдар кешені.

Шежіре – қазақтардағы тектанушылық ілімі, ру тарихы.

Шовинизм – нәсілдік артықшылықты насихаттайтын және ұлттық жауласу мен жеккөріністікті қоздыратын, неғұрлым реакцияшыл ұлтшылдық.

Эволюциялық жаңғырту – шұғыл секірістерсіз, ұлттың мәдени-генетикалық кодына қатер төндірмейтін біртіндеп жаңғырту.

Экзогамия – бір ру мүшелерінің арасындағы некелік қатынастарға тыйым салу.

Экономикалық детерминизм (формациялық теорияда) – қоғамдық формациялардың ауысуы күштердің дамуы нәтижесінде болатыны, мұның үстемдікке ұмтылатын жаңа қоғамдық таптардың пайда болуына әкелетіні туралы түсінік.

Экономикалық саясат – үкіметтің макроэкономикалық деңгейде экономикалық шешімдерді таңдау мен жүзеге асыру бойынша іс-шаралары, іс-әрекеттерінің жиынтығы.

Экспансия – жаңа аумақтарды басып алу, кеңею, таралу.

Эндогамия – ру немесе этнос шектерінде неке құрудың ережелік талабы.

Энеолит (мыс дәуірі) – б.з.б. IV–III мыңжылдық дәуірі, бұл кезде адамдар бірінші металл-мысты соғу мен құюды үйренді.

Этникалық аумақ – этностың таралып қоныстанған аумағы.

Этникалық өзіндік сана (бірегейлік) – адамның өзінің белгілі бір этносқа тиістілігін ұғынуы.

Этногенез – этностың шығу тегі, этникалық тарихы.

Этнография (кеңестік ғылымда) – этностарды және басқа этникалық құрылымдарды, олардың шығу тегін, құрамын, таралып қоныстануын, мәдени-тұрмыстық ерекшеліктерін, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін ғылым.

Этнология – этникалық үдерістерді (этностар, тіршілік қарекетінің өртүрлі аспектілерін) зерттейтін ғылым.

Этноним – этностың немесе этникалық топтың атауы.

Этнос – ортақ белгілері (шығу тегі, тілі, мәдениеті, шаруашылық қызметінің үлгісі, аумағы, сыртқы түрі, менталитеті мен өзіндік санасы) бойынша біріккен, адамдардың тарихи қалыптасқан, орнықты жиынтығы.

Юрисдикция – қандай да бір соттың немесе мемлекеттік биліктің басқа бір органы құзіретінің шектері.

Ясауия – негізін Қожа Ахмет Ясауи салған сопылық бауырластық (тарикат).

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. *Асфендияров С.* Қазақстан тарихы. Алматы, 1993.
2. *Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А.* Қазіргі Қазақстан тарихы (жоғары оқу орындарының тарихшы емес мамандықтарына (бакалавриат) арналған оқулық). Алматы: Раритет, 2010.
3. *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. М., 1994.
4. Голод в Казахской степи. Сб. документов. Алма-Ата, 1991.
5. Гражданская война в Казахстане: летопись событий (сб. документов). Алма-Ата, 1974.
6. Қазақстан тарихы. Ежелгі дүниеден бүгінгі күнге дейін: Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2002.
7. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра, 2010.
8. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін (Очерк): Оқу құралы. Алматы: Дәуір, 1994.
9. Қазақстан тарихы. Лекциялар курсы. Редакциясын басқарған тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.С.Қаражан. Алматы: Заң әдебиеті, 2009.
10. Қазақстан тарихы. Оқулық / Жұмақаева Б.Д. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2010.
11. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. «Тар жол, тайғақ кешу...» (1917–1937 жж.). Құжатты көрменің проспект-жоспары. Алматы, 2008.
12. Қазақстан. Фотошежіре. 1-том. Алматы: RUAN, 2005.
13. Қазақтар, казахи: Тоғыз томдық анықтама. Алматы, 1998.
14. Казахстан сегодня / Под ред. Б.К.Султанова. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009.
15. *Қозыбаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Алматы, 2000.
16. *Қозыбаев М.Қ., Қозыбаев І.М.* Қазақстан тарихы (қазақ мектептерінің 10-сынып оқушыларына арналған оқулық). Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993.
17. *Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б.* Қазақстан тарихы. Оқу құралы. Алматы: Қарасай, 2009.
18. *Назарбаев Н.А.* На пороге ХХІ в. Алматы, 1996.
19. *Назарбаев Н.А.* В потоке истории. Алматы, 1999.
20. Новейшая история Казахстана. Сб. документов и материалов. Т.1 (1917–1939 гг.). Сост. *Қаражанов К.С., Такенов А.С.* Алматы: Санат, 1998.
21. *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995.
22. *Тәтімов М.* Қазақ өлемі. Алматы: Атамұра, 1993.
23. *Төлентаева К.* Қазақстан тарихы. Оқу құралы. Алматы: «Зият Пресс», 2006.
24. *Төлеубаев Ә.Т.* т.б. Қазақстан тарихы (Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған байқау оқулығы). Алматы: Мектеп, 2003.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨРКЕНИЕТТЕРІ: САНАЛУАНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ОРТАҚТЫҒЫ

§ 1-2. «Орталық Азия» ұғымының тарихи және географиялық негіздері	4
§ 3. Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу тарихы	10
§ 4. Орталық Азияда өркениеттің пайда болу факторлары.....	16
§ 5-6. Орталық Азия өркениеттерінің ежелгі ошақтары.....	21

ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ

§ 7. «Ұлы Дала» ұғымының тарихи-географиялық сипаттамасы	27
§ 8. Ұлы Дала көшпелі өркениетінің қайнаркөзі және қалыптасуының ерекшеліктері (энеолит пен қола дәуірі)	31
§ 9. Қазақстан аумағындағы қола дәуірінің археологиялық мәдениетінің ерекшеліктері	36
§ 10. Ерте көшпелілер дәуіріндегі Ұлы Дала өркениеті	41
§ 11. Орталық Азияның ежелгі мәдениетінің сабақтастығы мен өзара ықпалы.....	47

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ

§ 12. Ертедегі көшпелілердің әлемдік тарихи үдерістер бағытына ықпалы	52
§ 13-14. Орталық Азия халықтарының әлемнің материалдық мәдениетіне қосқан үлесі	56
§ 15-16. Орталық Азия халықтарының әлемдік рухани мәдениеттің дамуына қосқан үлесі.....	62

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ

§ 17. Антропогенез және этногенез	68
§ 18-19. Ежелгі дәуірдегі Қазақстан аумағындағы этногенез және этникалық үдерістер	72
§ 20. Түркі дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы этногенез және этникалық үдерістер	76
§ 21-22. Моңғол дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы этногенез және этникалық үдерістер	81
§ 23. Мәдени-генетикалық код – ұлт негізі.....	85

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ: ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҰЙЫМДАСУЫ

§ 24. Қазақ қоғамындағы ру-тайпалық құрылымның қалыптасуы	91
§ 25. Қазақтардың ру-тайпалық құрылымы	94
§ 26. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелуінің ерекшеліктері.....	96

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЕРТЕ МЕМЛЕКЕТТЕР

§ 27. Қазақстан аумағындағы ерте мемлекеттердің саяси құрылымы	101
--	-----

ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ИМПЕРИЯЛАРЫ

§ 28-29. Түркі империясы – көшпелілер мемлекеттілігінің классикалық үлгісі ...	106
--	-----

§ 30. Түрік империясының мұрагерлері	111
§ 31. Шыңғыс хан империясы және оның мұрагерлері. Шыңғыс ханның дүниежүзілік тарихтағы рөлі	117
§ 32. Қазақстан аумағында ұлыстық жүйенің дамуы.....	123
§ 33-34. XIII–XV ғғ. мемлекеттердің геосаяси белсенділігі және олардың Еуразиядағы тарихи үдерістерге әсері	128

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ – ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ

§ 35. Қазақ хандығының құрылуы – тарихи үдерістердің заңды нәтижесі	134
§ 36. Қазақ хандарының Қазақ хандығын құру мен нығайтудағы рөлі.....	139
§ 37-38. Қазақ хандығы: мемлекеттің саяси институттары	145
§ 39-40. Құтты жерді қорғау мен сақтаудағы ата-бабалардың рөлі	149

ТӘУЕЛСІЗДІКKE ЖОЛ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ

§ 41. Мемлекеттік егемендікті жоғалту	156
§ 42-43. Мемлекеттік егемендікті қалпына келтіру жолындағы қазақ халқының күресі	162
§ 44-45. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс.....	167
§ 46-47. XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанда қоғамдық-саяси ойдың дамуы	174
§ 48-49. Қазақ мемлекеттілігінің кеңестік түрі	179
§ 50. Ұлттық мемлекеттіліктің жаңғыртылуы	184
§ 51-52. Мемлекеттік стратегиялар және Қазақстан Республикасының даму бағдарламалары	193

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІ – ДАЛА ӨРКЕНИЕТІНІҢ МҰРАСЫ

§ 53. Қазақ халқының материалдық мәдениеті және қолданбалы өнері... ..	199
§ 54-55. Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымы	204
§ 56. Қазақ халқының дәстүрлі музыкалық және рухани мұрасы	210
§ 57. Далалық өркениеттің тарихи және мәдени ескерткіштері	215

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ

§ 58. Кеңестік кезеңдегі мәдениет саласындағы жетістіктер мен қайшылықтар (1920–1930 жылдар).....	221
§ 59. Қазақстанның кеңестік кезеңдегі мәдениеті (1940–1980 жылдар)	227

ҰЛТТЫҚ ЖАҢҒЫРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ

§ 60. Мәдениеттің қазіргі кезеңдегі дамуы	234
Глоссарий	241
Пайдаланған әдебиеттер тізімі	252

Учебное издание

Джандосова Заринэ Алиевна

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Учебник для 10 классов общеобразовательных школ

(на казахском языке)

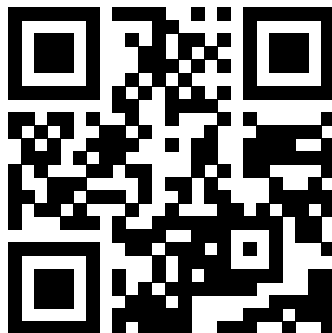
Редакторы *Е. Жайнаков*

Көркемдеуші редакторы *Ж. Болатов*

Техникалық редакторы *Л. Садықова*

Компьютерде беттеген *А. Кокумова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы 2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5937

Басуға 03.07.20 қол қойылды. Пішімі $70 \times 100^{1/16}$. Офсеттік қағаз.

Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 20,64. Шартты бояулы беттаңбасы 79,34.

Есептік баспа табағы 15,44. Таралымы 14 000 қос. дана.

Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz